

Hvad Berlin vidste

Tyske dokumenter fra Auswärtiges Amt
vedrørende kirkelige forhold i Danmark
under besættelsen (PA AA RZ 214/98793)¹

Af Kasper Bro Larsen

I forbindelse med anden forskning stødte jeg d. 23. juni 2022 på en bemærkelsesværdig dokumentmappe i det tyske udenrigsministerium Auswärtiges Amts arkiv, Politisches Archiv i Berlin.² Mappen indeholder 143 dokumentsider med det tyske udenrigsministeriums korrespondancer vedrørende danske kirkelige forhold i perioden fra d. 20. juli 1943 til d. 10. januar 1945. Dokumenterne giver et enestående indblik i, hvad Berlin vidste, og hvordan Berlin forholdt sig til danske kirkelige anliggender i en særlig højspændt fase af besættelsestiden. Dokumenterne kommer bl.a. ind på attentatforsøget på Københavns biskop Hans Fuglsang-Damgaard, biskoppernes hyrdebreve, biskop over Viborg Stift Axel Malmstrøms forbøn for jøder i sin radioprædiken, Kaj Munk, K.L. Aastrup, Regin Prenters teologiske erklæring “Kirken og Retten”, modstandsmand pastor Harald Sandbæk, præsternes protest mod censur forfattet af Knud Hansen samt et mindre antal ekspeditionssager vedr. enkeltpersoner.

Dokumentmappen er bemærkelsesværdig af flere grunde. For det

-
- 1 Tak til Dr. Gerhard Keiper ved Politisches Archiv for hjælp til kildesøgning. Tak til Mattias Sommer Bostrup, Carsten Bach-Nielsen, Martin Schwartz Lausten, Jes Fabricius Møller, John T. Lauridsen og de to anonyme peer-reviewere for vigtige kommentarer og rettelser undervejs i arbejdet med artiklen.
 - 2 Mappen har arkivsignaturen PAAARZ 214/98793 og er alment tilgængelig via følgende links: <https://politisches-archiv.diplo.de/invenio/direktlink/21a03cec-29b6-4ae6-a2d7-7a507905baaa/> (17.08.2022). Signaturen PA AA RZ 214/98793 angiver, at mappen hører til Politisches Archiv (PA), Auswärtiges Amt (AA), afdeling Inland I-D (RZ 214). Mappen har tidligere været opdelt i to sagsakter med signaturen 568-569. Politisches Archiv blev i 1999-2000 flyttet fra Bonn til Berlin, hvor mapper som denne med signaturen RZ 214 blev digitaliseret i 2018-2019. Siden februar 2021 har mappen været tilgængelig online; se hertil <https://archiv.diplo.de/arc-de/das-politische-archiv/geschichte-des-politischen-archivs/1433596> (17.08.2022). I arkivet forefindes i øvrigt også en del mapper vedrørende kirkelige forhold i andre lande, f.eks. Norge. Til andre mapper om kirkelige forhold i Danmark se nærværende artikels slutnote.

første rummer den betydningsfulde tilføjelser til John T. Lauridsens store tibindsværk med tyske kilder: *Werner Bests korrespondance med Auswärtiges Amt og andre tyske akter vedrørende besættelsen af Danmark 1942-1945* (2012; herefter forkortet WBK). Således forefindes 126 ud af mappens 143 sider ikke i WBK.³ For det andet føjer den ny viden til forskningen i danske kirkelige forhold under besættelsen, der indtil videre primært har bygget på danske kilder og kun i meget begrænset omfang har gjort brug af tyske kilder fra Det Tredje Riges myndigheder. Erik Thostrup Jacobsens licentiaatafhandling: *Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen* (1991) tog et første lille skridt i denne retning, idet Werner Bests skrivelse af 28. april 1944 om danske kirkelige forhold findes gengivet hos Thostrup Jacobsen (se nedenfor 039-040 i mappen).⁴ Men siden er WBK udkommet, ligesom digitaliseringen har faciliteret arkivadgangen betydeligt. Berlins og Münchens viden om den kirkelige modstandskamp i Danmark viser sig nu at være større, end hidtil antaget. For det tredje giver mappen anledning til at interessere sig for de tyske myndigheds blik, eller rettere deres indbyrdes divergerende og konkurrerende blikke på folkekirken under besættelsen.

Formålet med nærværende artikel er først og fremmest at fremlægge kildematerialet i mappen PA AA RZ 214/98793, eftersom hovedparten af dokumenterne endnu ikke er inddraget i forskningen. Derpå identificeres, hvor dokumenterne i særlig grad bidrager med ny viden. Afslutningsvis diskuteres, hvordan de tyske myndigheder i korrespondancerne på forskellig måde fortolker folkekirkens politiske betydning, og hvilke interesser disse fortolkninger repræsenterer i de indbyrdes forhandlinger mellem myndigheder i det polykratiske Tredje Rige.

Præsentation af arkivmaterialet

Mappen bærer titlen ”Dänemark Kirche 1,2” og påskriften ”Jahr: 1944” (PA AA RZ 214/98793, s. 001, 003 og 143). Den rummer som nævnt korrespondancer fra perioden d. 20. juli 1943 til d. 10. januar

3 Dette vil i en del tilfælde skyldes WBK's udvælgelseskriterier; se John T. Lauridsen: *Werner Bests korrespondance med Auswärtiges Amt og andre tyske akter vedrørende besættelsen af Danmark 1942-1945*, København 2012, bind 1, s. 30-38. De 17 sider fra mappen, der allerede forefindes i WBK, kommer fra det danske rigsarkivs fotografier fra Auswärtiges Amt, pakke 218 og fra databasen *Nationalsozialismus, Holocaust, Widerstand und Exil 1933-1945* (<https://db.saur.de>). I denne artikels fodnoter anføres det eksplicit, når et dokument allerede forefindes i WBK. Hvor intet er anført, forefindes dokumentet således ikke i WBK. Hvilke af de nye dokumenter, der rimeligvis vil kunne medtages i det planlagte supplementsbind WBK 11, afhænger naturligvis af WBK's relevanskriterier.

4 For tyske kilder bemærket af Erik Thostrup Jacobsen se idem: *Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen*, Odense 1991, s. 21, 185-186, 284-287.

1945. Korrespondancerne tilhører Auswärtiges Amt i Berlin, der var under ledelse af udenrigsminister Joachim von Ribbentrop, nærmere bestemt ministeriets afdeling for kirkelige anliggender (Inland I-D; se 001-003).⁵ I korrespondancerne danner Auswärtiges Amt i Berlin forbindelsesled mellem på den ene side Partei-Kanzlei i München, dvs. NSDAP's partihovedkvarter under ledelse af Hitlers stedfortræder Martin Bormann, og på den anden side gesandtskabet i København under ledelse af den rigsbefuldmægtigede SS-Obergruppenführer Werner Best. Langt de fleste dokumenter fra Partei-Kanzlei udgår fra partiets afdeling III D for bl.a. kirkelige, opdragelsesmæssige og propagandarelaterede anliggender.⁶ I nogle korrespondancer inddrages også andre myndigheder som f.eks. det hemmelige statspoliti Gestapo i Berlin ("Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Amt IV").

I det følgende præsenteres først mappens samlede indhold inddelt efter de sager, som mappen, så vidt jeg kan vurdere, rummer. For at danne en tilnærmelsesvis kronologisk orden præsenteres indholdet bagfra, eftersom de ældste sager med de højeste sidetal ligger bagerst i mappen, ligesom den enkelte sags ældste dokumenter typisk også ligger bagerst i den pågældende sag. Side 001-003 og 143 danner mappens for- og bagside.

1. Invitation til NSDAP-møde i Haus der Deutschen på Øster Alle 33, København Ø (20. marts 1944; 142-141).

Underskrevet af Ortsgruppenleiter Walter Ladendorff. Det er ikke umiddelbart gennemskueligt, hvorfor dette dokument bagerst i sagsmappen er arkiveret sammen med de kirkelige anliggender.

2. Korrespondance vedr. danske præsters protest mod Kirkeministeriets censur og K.L. Aastrups protest ved flyverbegravelse (20. juli til 29. oktober 1943; 140-133, 126-125, 092).

Korrespondancen rummer først en artikel fra den britiske avis The

5 Auswärtiges Amt var i foråret 1943 blevet omstruktureret som konsekvens af Unterstaatssekretär Martin Luthers komplot mod von Ribbentrop. Luthers tidligere afdeling "Deutschland" kom nu til at bestå af to afdelinger lige under von Ribbentrop, dels Inland I, der under ledelse af Ernst Frenzel varetog kontakten til Partei-Kanzlei – det var her Inland I-D for kirkelige anliggender lå placeret – dels Inland II, der under ledelse af Horst Wagner holdt forbindelsen til Himmlers SS. Se Hans-Jürgen Döscher: *SS und Auswärtiges Amt im Dritten Reich. Diplomatie im Schatten der "Endlösung"*, Frankfurt am Main 1987, s. 262-264; Eckart Conze, Norbert Frei, Peter Hayes og Moshe Zimmermann: *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*, München 2010, s. 145.

6 Partei-Kanzlei havde netop kirkekampen (i Tyskland, vel at mærke) som et af sine fokusområder. Se hertil Peter Longerich: *Hitlers Stellvertreter. Führung der Partei und Kontrolle des Staatsapparates durch den Stab Heß und die Partei-Kanzlei Bormann*, München 1992, s. 234-255.

Times (2. juli 1943) i tysk oversættelse. Artiklen, der er forfattet af en anonym dansk korrespondent, bærer overskriften ”Verteidigungsanlagen in Dänemark” (140-137).⁷ Ud over at omhandle tyskernes forberedelse af en eventuel allieret invasion i Danmark omtaler Times-artiklen følgende to kirkelige forhold: For det første det danske Kirkeministeriums henstilling til danske præster om ikke at omtale den norske kirkekamp (”Norgescirkulæret,” februar 1943) samt danske præsters protest mod cirkulæret med henvisning til samvittighed, ret, tilknytning til lutherske søsterkirker, præsteløftet samt kirkens indre anliggender.⁸ For det andet omtales provst K.L. Aastrups begravelse af en britisk pilot og hans opsætning af en gravsten med indskriften (i korrespondancen gengivet på tysk) ”Gefallen im Kampfe auch für Dänemark” (139). Aastrup nægter to gange at fjerne stenen under henvisning til, at heller ikke værnemagten har ret til at skænde kirkegårdens hellige jord (140).⁹

Af dokumenterne fremgår det, at Auswärtiges Amt den 28. juli 1943 sender *The Times*-artiklen til Partei-Kanzlei og til Gestapo i Berlin (136). Partei-Kanzlei svarer ved at bede om at få gengivet ordlyden af Kirkeministeriets henstilling og de gejstliges protestskrivelser, ligesom man forhører sig om udgangen på K.L. Aastrup-sagen (135).¹⁰ Auswärtiges Amt sender to gange denne forespørgsel videre til den rigsbefuldmægtigede i Danmark (134, 133). Partei-Kanzlei rykker for svar (126), og Auswärtiges Amt beklager den 29. oktober 1943 over for Partei-Kanzlei, at man endnu ikke har hørt fra København (125). Skulle der være kommet svar fra Best, er det ikke bevaret her og heller ikke i WBK.

7 Artiklen ”Defence Works in Denmark” forefindes i *The Times*, fredag den 2. juli 1943, s. 3.

8 Den refererede protestskrivelse fra danske præster i foråret 1943 formuleredes i sin første udgave af Knud Hansen, sognepræst i Assens (1936-44), senere berømt forstander på Askov Højskole (1953-68). For baggrund og tekst se Thostrup Jacobsen 1991, s. 121-127, 262-264.

9 Salmedigteren K.L. Aastrup var præst i Husby og Sdr. Nissum nord for Ringkøbing. I 1940 blev han desuden provst for Ulfborg-Hind Herreders provsti og dermed provst for Kaj Munk. I 1944-45 opholdt Aastrup sig som flygtning i Sverige; efter besættelsen blev han domprovst i Odense (1946-67). Historien om flyverbegravelsen og indskriften fra *The Times* blev siden også viderebragt i det Londonbaserede *Frit Danmarks* reportage (den 14. januar 1944) fra Kaj Munks begravelse. I sine erindringer nævner Aastrup både flyverbegravelsen og Times-artiklen dog med det forbehold, at oplysningen om indskriften var opspind – vel at mærke indtil Aastrup inspireret af avisartiklen rent faktisk opsatte et trækors med indskriften ”også for Danmark”. Aastrup kunne ikke forlige sig med, at avisens ord skulle være løgn (K.L. Aastrup: *Erindringer*, København 1999, s. 359).

10 Denne skrivelse findes gengivet i WBK, bind 4, nr. 58, s. 74 på baggrund af databasen *Nationalsozialismus, Holocaust, Widerstand und Exil 1933-1945* (<https://db.saur.de>).

3. Korrespondance vedrørende Kaj Munk (14. september-16. november 1943; 132-129, 124-122, 116).

Korrespondancen foregår i månederne umiddelbart inden mordet på Kaj Munk d. 4. januar 1944. Partei-Kanzlei udbeder sig d. 14. september 1943 en redegørelse fra Auswärtiges Amt, eftersom man har fået meddelelse om, at Kaj Munk er blevet arresteret, idet han i et åbent protestbrev til Kirkeministeriet har nægtet at følge påbuddet om ikke at omtale den norske kirkekamp (132).¹¹ Som bilag foreligger et uddrag fra Der Ökumenische Presse- und Nachrichtendienst med dele af Munks brev i oversættelse, herunder: "Es ist besser dass die Beziehung Dänemarks zu Deutschland sich verschlechtern, als seine Haltung zum Herrn Jesus" (131-130). Auswärtiges Amt henvender sig til Best i København (129), og Partei-Kanzlei rykker for svar (124). I den forbindelse nævnes en telefonsamtale mellem Auswärtiges Amt og Partei-Kanzlei d. 2. september 1943, og man ønsker nu at få konstateret "in welchem Umfang bei den augenblicklichen politischen Verhältnissen in Dänemark eine Einschaltung deutscher Dienststellen bei der Behandlung politisch-konfessioneller Angelegenheiten gegeben oder möglich ist" (124).¹² Auswärtiges Amt beklager endnu ikke at have fået svar fra Best (123), hvis eventuelle svar heller ikke er lokaliseret. Til gengæld findes et svar fra Gestapo i Berlin, der må meddele, at det i forbindelse med indførelsen af undtagelsestilstand i Danmark d. 29. august 1943 faktisk ikke lykkedes at arrestere Kaj Munk ("der bekannteste deutschfeindlich eingestellte Schriftsteller Dänemarks", 122).¹³ Gestapo hævder, at Munk angiveligt er gået under jorden; desuden kan man ikke bekræfte, at Munk har skrevet protestbrevet til den danske

11 Denne skrivelse findes gengivet i WBK, bind 3, nr. 222, s. 334-335 på baggrund af det danske rigsarkivs fotografier fra Auswärtiges Amt, pakke 218. Kaj Munks protestbrev fra d. 27. marts 1943 findes aftrykt som "Kaj Munks brev til kirkeministeriet og stats- og udenrigsminister E. Scavenius marts 1943" i: Jørgen Glenthøj (red.): *Kirkelige dokumenter fra besættelsestiden*, Eget forlag 1985, s. 18-19.

12 Denne skrivelse findes gengivet i WBK, bind 4, nr. 322, s. 357 på baggrund af det danske rigsarkivs fotografier fra Auswärtiges Amt, pakke 218. Den udgår fra Gestapos Berlin-afdeling for besatte lande som f.eks. Danmark (IV D 4).

13 Denne skrivelse findes gengivet i WBK, bind 4, nr. 389, s. 448 på baggrund af det danske rigsarkivs fotografier fra Auswärtiges Amt, pakke 218. Rygtet om, at Kaj Munk var blevet arresteret stammer angiveligt fra BBC's udsendelse d. 29. august 1943; se <https://www.danskkulturarv.dk/dr/bbc-sender-til-danmark-19430829/> (17.08.2022). Bjarne Nielsen Brovst omtaler en tilsvarende ukorrekt meddelelse fra BBC d. 2. september 1943 (Bjarne Nielsen Brovst: *Kaj Munk. Krigen og mordet*, Viby 1995, s. 259). Gestapos beskrivelse af Kaj Munk (122) minder i øvrigt om Werner Bests beskrivelse, da han den 5. januar 1944, dagen efter mordet på Kaj Munk, indberetter mordet til Auswärtiges Amt ("der geistige Führer der deutschfeindlichen Widerstandsbewegung in Dänemark"; se WBK, bind 5, nr. 101, s. 144-145).

kirkeminister.¹⁴ Auswärtiges Amt vender endelig d. 16. november 1943 tilbage med disse oplysninger til Partei-Kanzlei (116).¹⁵ Kaj Munk nævnes også i dokumenterne 097, 064-062 og 040.

*4. Korrespondance vedr. biskoppernes henvendelse til den danske justitsminister af 15. januar 1943 (16. oktober 1943; 127-128).*¹⁶

Partei-Kanzlei udbeder sig en nærmere redegørelse hos Auswärtiges Amt, idet man viderebringer en pressemeddelelse fra Schweizer evangelischer Pressedienst. Her gengives biskoppernes protest mod uretmæssige anholdelser, antisemitisk propaganda og censur mod gejstlige, ligesom man i tysk oversættelse citerer skrivelsens konklusion. Brevet findes ikke i WBK.

*5. Korrespondance vedrørende hyrdebrevene af 31. august 1943 og 29. september 1943 (5. oktober-16. november 1943; 121-116).*¹⁷

I en henvendelse til Werner Best fra den 5. oktober 1943 meddeler Auswärtiges Amt, at man fra den tyske nyhedstjeneste i Stockholm har hørt, at Københavns biskop Fuglsang-Damgaard i forbindelse med indførelsen af undtagelsestilstand i Danmark har affattet et hyrdebrev til oplæsning i kirkerne i Københavns Stift. Man beder København om at få gengivet hyrdebrevets præcise ordlyd (121). Denne vigtige skrivelse mangler i WBK. Den rigsbefuldmægtigedes kontor fremsender svar i form af en oversættelse, ikke af det omtalte hyrdebrev af 31. august, men af hyrdebrevet af 29. september, der præsenteres som værende blevet til "im Zuge der hier durchgeführten Juden-Aktion" (120-117).¹⁸ Auswärtiges Amt videresender d. 16. november hyrdebrevet til Partei-Kanzlei (116; se hertil fodnote 15).

14 Begge oplysninger er forkerte. Munk gik ikke under jorden, og han skrev jo faktisk protestbrevet (se note 11).

15 Denne skrivelse findes gengivet i WBK, bind 4, nr. 429, s. 487-488 på baggrund af det danske rigsarkivs fotografier fra Auswärtiges Amt, pakke 218.

16 Biskoppernes henvendelse er gengivet i Harald Sandbæk og N.J. Rald (red.): *Den danske Kirke under Besættelsen*, København 1945, s. 27-28.

17 Hyrdebrevet af 31. august 1943 (ifm. augustoprøret) blev udsendt af biskop Fuglsang-Damgaard til præsterne i Københavns Stift. Hyrdebrevet af 29. september 1943 (op til jødeaktionen) blev til på Fuglsang-Damgaards initiativ, men blev underskrevet af det samlede bispekollegium og blev udsendt til de tyske myndigheder og til alle folkekirkens præster med henblik på oplæsning i kirkerne søndag d. 3. oktober. Dette og øvrige hyrdebrev findes gengivet i Sandbæk og Rald 1945, s. 19-22.

18 Denne skrivelse findes gengivet i WBK, bind 4, nr. 408, s. 464-465 på baggrund af det danske rigsarkivs fotografier fra Auswärtiges Amt, pakke 218. I WBK angiver udgiverne, at oversættelsen "givetvis" blev til efter ønske fra Auswärtiges Amt. Det kan hermed bekræftes (121).

6. *Korrespondance vedrørende tyske censurkrav ifm. biskop over Viborg Stift Axel Malmstrøms radioprædiken (1. februar-13. august 1944; 115-100).*

Partei-Kanzlei meddeler Auswärtiges Amt i en skrivelse af 1. februar 1944 (115-114), at man via Schweitzer evangelischer Pressedienst er blevet bekendt med en konflikt mellem den danske kirke og besættelsesmagten, som er blevet løst ved at tyskerne har givet efter. Partei-Kanzlei præsenterer sagen således: Efter at biskop Malmstrøm i sin radioprædiken bad for jøderne, har tyskerne stillet et censurkrav ifm. radiogudstjenesterne, som biskop Fuglsang-Damgaard gennem Udenrigsministeriet har modsat sig. De tyske myndigheder skal i den forbindelse have givet biskoppen en undskyldning, idet sagen beroede på en oversættelsesfejl. Partei-Kanzlei beder derfor om en redegørelse for de bagvedliggende sagsforhold (115-114).¹⁹ Auswärtiges Amt formulerer derpå en forespørgsel til København og må rykke flere gange (113-109, 107-105).²⁰ Telegrammer med Bests personlige afsendernavn angiver, at forespørgslen i første omgang er bortkommet i København (108, 104). Korrespondancen rummer også to håndskrevne notater til Auswärtiges Amt i Krummhübel (i dag Karpacz i Polen; 103-102). Endelig kommer svaret fra København med Werner Bests egen underskrift. Best betragter den schweiziske pressemeddelelse som udtryk for London-propaganda. Sagen bundede i statsradiofoniens direktør s misforståelser. Biskop Fuglsang-Damgaard har ifølge skrivelsen siden selv sørget for, at radioprædikerne "keine politischen Spitze enthalten" (101).²¹ Auswärtiges Amt sender den 13. august 1944 svaret videre til Partei-Kanzlei (100).²²

19 Denne skrivelse findes gengivet i WBK, bind 5, nr. 197, s. 270-271 på baggrund af databasen *Nationalsozialismus, Holocaust, Widerstand und Exil 1933-1945* (<https://db.saur.de>), dog anføres det fejlagtigt, at skrivelsen er uden underskrift. Til begivenhedsforløbet se Thostrup Jacobsen 1991, s. 156-163. Fuglsang-Damgaards brev til Udenrigsministeriet af 12. oktober 1943 og bispekollegiets tilslutning til brevet d. 15. oktober 1943 findes gengivet i Sandbæk og Rald 1945, s. 26-27.

20 S. 113 findes gengivet i WBK, bind 5, nr. 239, s. 311 på baggrund af det danske rigsarkivs fotografier fra Auswärtiges Amt, pakke 218.

21 Denne skrivelse findes gengivet i WBK, bind 6, nr. 231, s. 405 på baggrund af det danske rigsarkivs fotografier fra Auswärtiges Amt, pakke 218.

22 Denne skrivelse findes gengivet i WBK, bind 7, nr. 142, s. 233 på baggrund af databasen *Nationalsozialismus, Holocaust, Widerstand und Exil 1933-1945* (<https://db.saur.de>).

7. *Korrespondance vedrørende "Kirken og retten" og PUFs brev til Danmarks præster som reaktion på opløsningen af det danske politi den 19. september 1944 (31. juli 1944-10. januar 1945; 099-098, 096-093).*²³

Partei-Kanzlei beder den 31. juli 1944 i et hemmeligstemplet brev Berlin om en redegørelse for danske præsters erklæring "Recht und Gerechtigkeit in der gegenwärtigen Lage und der Kirche", som man har hørt om over Radio London. Erklæringens indhold refereres, og man udbeder sig en rapport om den politisk-konfessionelle situation i Danmark (099-098).²⁴ Auswärtiges Amt retter tre gange henvendelse videre til Bests kontor i København (19. oktober 1944, 1. november 1944 og 10. januar 1945 [fejlagtigt anført som 1944]; 096-093). I henvendelsen fra 1. november (095) tilføjes en nyhed fra Der Ökumenische Presse- und Nachrichtendienst angående et brev, som er blevet oplæst i danske kirker søndag d. 24. september.²⁵ På den baggrund beder Auswärtiges Amt "nochmals" København om en udførlig beretning om den danske kirkes holdning i den seneste tid. Der foreligger ikke noget svar fra København på disse forespørgsler, som heller ikke forefindes i WBK.

8. *Pressereferat vedrørende arrestationen af pastor Harald Sandbæk (22. oktober 1944; 097).*

Referatet citerer *Svenska Dagbladets* leder for at skrive, at "die Stellung der dänischen Kirche ist so stark, daß Gewaltmaßnahmen gegen dänische Pastoren einen erhöhten Sturm der Verbitterung hervorrufen würden." Dagbladet sammenligner truslen mod Sandbæks liv med mordet på Kaj Munk.²⁶

23 Dokumentet "Kirken og retten i den aktuelle situation" er vel den vigtigste principielle danske teologiske erklæringer fra besættelsestiden. Det blev skrevet tidligt på året 1944 som reaktion på likvideringen af Kaj Munk d. 4. januar. Dokumentet var affattet af kapellan ved Aarhus Domkirke og modstandsmand Regin Prenter (fra 1945 professor i teologi ved Aarhus Universitet) og blev gennemlæst af K.E. Løgstrup inden udgivelse; se Thostrup Jacobsen 1991, s. 205-207. Erklæringen udkom i det illegale blad "Folk og Frihed" og blev ifølge Sandbæk og Rald spredt til hele landet i 20.000 eksemplarer. For teksten se Sandbæk og Rald 1945, s. 71-80.

24 Denne skrivelse findes gengivet i WBK, bind 7, nr. 115, s. 168-169 på baggrund af databasen *Nationalsozialismus, Holocaust, Widerstand und Exil 1933-1945* (<https://db.saur.de>).

25 Brevet, som er skrevet af Præsternes uofficielle Forening (PUF), findes gengivet i Sandbæk og Rald 1945, s. 82-83.

26 Harald Sandbæk, sognepræst i Hersom-Bjerregrav-Klejtrup ved Hobro, blev som modstandsmand arresteret af Gestapo den 15. september 1944. I forbindelse med RAFs bombning af Aarhus Universitet den 31. oktober 1944 blev han såret, men undslap til Sverige. Efter krigen afsluttede han sin kirkelige karriere som domprovst ved Holmens Kirke (1962-1973).

9. *Korrespondance vedrørende teolog H.W. Engdahl Thygesen (11. maj-1. november 1944; 091-079).*

Werner Best henvender sig i eget navn til Auswärtiges Amt på vegne af danskeren Engdahl Thygesen (90). Eftersom Thygesen er tyskvenlig, kan han ikke få arbejde i Danmark, hvorfor han søger arbejde i tysk Røde Kors. Best beder om, at mulighederne undersøges (090; jf. 083). Både Partei-Kanzlei (088-087, 081) og Gestapo i Berlin (089) involveres i sagen. I løbet af korrespondancen beder Partei-Kanzlei om at få oplyst Engdahl Thygesens opholdssted i Tyskland. Auswärtiges Amt bliver partikancelliet svar skyldig, men henviser til Helge Rosvænge for yderligere information. Der er tale om den berømte, tysksindede danske førstetenor ved Berliner Staatsoper (080).²⁷

10. *Korrespondance vedrørende den tyskvenlige krigskorrespondent Johannes Mollerup-Thomsen (2. august-26. september 1944; 078-067).*²⁸

Auswärtiges Amt beder København om oplysninger om danskeren Mollerup-Thomsens rejse til Balkan i juli 1944, hvor han bl.a. har ført samtaler med ortodokse gejstlige. Efter at have modtaget flere ryk-kere svarer Werner Best, at Mollerup-Thomsen er krigskorrespondent for Waffen-SS og har indsamlet materiale på Balkan til dansk radio (069; 20. september 1944). Meddelelsen sendes den 26. september videre til Gestapo i Berlin (068).²⁹

11. *Håndskrevet notat (066-065).*

Notatet nævner højesteretssagfører Hans Nørgaard, Frederikshavn. Det er ikke umiddelbart gennemskueligt, hvorfor dette lille notat i sagsmappen er arkiveret sammen med de kirkelige anliggender.

27 Ud af denne korrespondance er kun Bests skrivelse af 11. maj 1944 (090, men ikke 083) medtaget i WBK; se bind 6, nr. 109, s. 190-191 på baggrund af databasen *Nationalsozialismus, Holocaust, Widerstand und Exil 1933-1945* (<https://db.saur.de>). I WBK anføres, at Engdahl Thygesen ikke senere blev præst i folkekirken, og at hans videre skæbne i øvrigt er ukendt. Hertil kan dog tilføjes, at arkiver ved universitetet i det østtyske Greifswald viser, at han efter krigen fik afvist sin disputats bl.a. af politiske grunde som tidligere nazist; se <https://www.archivportal-d.de/item/GRXMZVTZHB76S7V5D5WVANT7VHAQ3UVN> (17.08.2022). Desuden søgte han arbejde som præst for fanger i Spandau-fængslet, men blev afvist af politiske og sikkerhedsmæssige grunde, da han som lutheraner tilhørte samme konfession som de indsatte; se Norman J. W. Goda: *Tales from Spandau: Nazi Criminals and the Cold War*, Cambridge 2007, s. 30.

28 Mollerup-Thomsen, der i korrespondancen også omtales som professor Malerup Thomsen, var medlem af NSDAP.

29 Hele korrespondancen (inkl. telegrammer fra Best: 072 og 069) mangler i WBK.

12. Korrespondance vedrørende hyrdebrevet af februar 1944 (29. februar-13. august 1944; 064-037).³⁰

I et pressereferat fra 29. februar 1944 orienteres Auswärtiges Amt om, at Radio London har bragt et uddrag af hyrdebrevet og præsenteret det som en reaktion på tysk voldseskalering og mordet på Kaj Munk (064, jf. 058). Pressereferatet videregives til København den 3. marts (058-057), og den 11. marts (først anført som den 7.) beder man Best om en redegørelse (063-062). Den 28. april sender Best hyrdebrevet til Berlin i dansk originaltryk fra forlaget Aros og i tysk oversættelse (056-044) ledsaget af et følgebrev (040-039). I følgebrevet forklarer Best, hvordan han anskuer den kirkelige situation i Danmark. Han konkluderer, at han ikke ønsker at gribe ind over for biskopper og øvrige gejstlige for ikke dermed at komme til at give kirken en politisk betydning, den ikke har i Danmark. Efter at have modtaget redegørelsen fra Best sender Auswärtiges Amt hyrdebrevet og følgebrevet videre til det tyske kirkeministerium og de tyske ambassader i Sverige og Finland (11. maj; 043) samt til Partei-Kanzlei (13. august, 041). Der foreligger også et håndskrevet notat (042) og en korrespondance om udveksling af sagens dokumenter med Auswärtiges Amts afdeling i Krummhübel, dateret 22. maj (061) og 14. juni (060-059).³¹

13. Korrespondance vedrørende den russisk-ortodokse præst Alexej Cipurdejev (9. september-27. december 1944; 036-028).

Korrespondancen vedrører præstens ansættelse ved Alexander Nevskij-kirken i København; den indeholder f.eks. dokumenter fra kirkens menighedsråd (031), Gestapo i Berlin (036) og den rigsbefuldmægtigedes kontor i København (030-028, 035).

14. Korrespondance vedrørende rejsesekretær for Dansk Kirke i Udlandet Poul Jensen (13. juni-30. december 1944; 027-009).

Det Kongelige danske Gesandtskab i Berlin ansøger Auswärtiges Amt om rejseattest til Poul Jensen, så han fortsat uhindret kan besøge danske arbejdere i Nordtyskland (021). Instanser som Gestapo (026), Partei-Kanzlei (026), Deutsche Arbeitsfront (016, 012) og det tyske kirkeministerium (010) involveres i sagen, som fremstår uafsluttet.

30 Hyrdebrevet af februar 1944 (ifm. likvideringen af Kaj Munk d. 4. januar 1944) var en hilsen fra alle biskopper til menighederne i folkekirken. Hyrdebrevet findes gengivet i Sandbæk og Rald 1945, s. 22-24.

31 Af denne korrespondance er kun Bests følgebrev (040-039) gengivet i WBK, bind 6, n. 71, s. 120-121 på baggrund af databasen *Nationalsozialismus, Holocaust, Widerstand und Exil 1933-1945* (<https://db.saur.de>) og hos Thstrup Jacobsen 1991, s. 284-287 (her også i dansk oversættelse). Best henviser øverst i følgebrevet til tre tidligere dokumenter, som ifølge WBK er "ikke lokaliseret". Men to af dem forefindes faktisk i mappen her (058-057 og 064-062).

15. Korrespondance vedr. attentatforsøg på biskop Hans Fuglsang-Damgaard (28. august-17. oktober 1944; 008-004).³²

Auswärtiges Amt i Berlin er d. 28. august blevet orienteret om attentatforsøget via det tyske nyhedsbureau DNB, der refererer en udateret nyhed i *Aftontidningen* fra Sverige (008-006).³³ Berlin beder den 9. september (007-006) og den 17. oktober (005-004) den tyske kommando i København om en nærmere udredning. Et eventuelt svar fra Best er ikke lokaliseret. Hele denne korrespondance mangler i WBK.

Ny viden fra arkiverne

Dokumentmappen PA AA RZ 214/98793 giver et enestående indblik i Det Tredje Riges overvågning af danske kirkelige forhold i den sidste højdramatiske del af besættelsen. Mappen viser, at det tyske udenrigsministerium i Berlin (Auswärtiges Amt) holdt sig nøje orienteret om folkekirkelige forhold, typisk på anmodning fra højeste sted i det nazistiske partihovedkvarter (Partei-Kanzlei) i München.

I sin licentiatafhandling fra 1991 nævner Thostrup Jacobsen summarisk, at München og Berlin var opmærksom på en række af de sager, der også er nævnt i nærværende mappe. Det drejer sig om biskoppernes brev til Justitsministeriet januar 1943, Kaj Munks åbne brev fra foråret 1943, "Kirken og Retten" fra 1944 og biskoppernes to hyrdebrev stilet til hele folkekirken (af 29. september 1943 og februar 1944).³⁴ Hvad angår hyrdebrevene, kan vi nu på baggrund af de nye dokumenter tilføje, at Partei- Kanzlei og Auswärtiges Amt faktisk allerede var bekendt med biskop Fuglsang-Damgaards hyrdebrev til præsterne i Københavns stift af 31. august 1943 ifm. augustoprøret, som man udbad sig den præcise ordlyd af (121; findes ikke i WBK). København svarede efter en måneds tid, men vel at mærke ikke med en oversættelse af det efterspurgte hyrdebrev, men med en oversættelse af hyrdebrevet af 29. september 1943 ifm. jødeaktionen. Denne fejl, der muligvis skyldes, at sagen fik lov at ligge på skrivebordet en

32 Attentatforsøget er beskrevet af Martin Schwarz Lausten ud fra biskoppens efterladte papirer; se Martin Schwarz Lausten: *Biskoppen og jødeforfølgelserne. Hans Fuglsang-Damgaards kamp mod antisemitismen i 1930'erne og 40'erne*, København 2020, s. 201 og 291. Werner Best rapporterede desuden om Fuglsang-Damgaard i dokumenter bevaret i en anden mappe fra Auswärtiges Amt; se artiklens sidste fodnote.

33 En søgning i *Aftontidningen* for den 20.-28. august 1944 foretaget af en medarbejder ved *Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek* gav ikke resultat, så en bredere søgning synes nødvendig.

34 Se Thostrup Jacobsen 1991, s. 285. Thostrup Jacobsen angiver, at han har haft adgang til "enkelte akter fra det tyske Udenrigsministerium i Bonn" (s. 365). Der er sikkert tale om udvalgte dokumenter fra nærværende mappe PA AA RZ 214/98793, da den befandt sig i Bonn.

månedes tid i København, blev tilsyneladende ikke opdaget af korrespondancens involverede parter. Hvad angår hyrdebrevet af februar 1944 ifm. mordet på Kaj Munk, som Werner Best lod oversætte til tysk og fremsendte sammen med sin længste skrivelse om danske kirkelige forhold (040-039), kan vi nu desuden se, at det blev genstand for noget større opmærksomhed fra tysk side, end det fremgår af Thostrup Jacobsen og WBK.³⁵ Dokumenterne viser, at hyrdebrevet blev rundsendt i marts-august samme år fra Auswärtiges Amt til adskillige instanser, herunder det tyske kirkeministerium og de tyske ambassader i Sverige og Finland samt til Partei-Kanzlei (061, 060-059, 043, 041).

Foruden nyt om hyrdebrevens veje gennem det tyske administrationssystem bidrager dokumenterne med ny viden om en række andre sager, hvis forekomst i tyske kilder ikke er bemærket af Thostrup Jacobsen. Det drejer sig om følgende:

- 1) *Knud Hansens og andre præsters protest mod Norgescirkulæret i foråret 1943 og K. L. Aastrup-sagen (135)*. Partei-Kanzleis første henvendelse i sagen er gengivet i WBK (se sag 2 ovenfor). Sammen med sag 3 og 4 ovenfor danner der sig et billede af, at den kirkelige protestbølge i foråret 1943 blev noteret af München og Berlin.³⁶
- 2) *Sagen om tyske censurkrav i forbindelse med biskop Malmstrøms radioprædiken fra efteråret 1944, herunder Werner Bests svarskrivelse til Auswärtige Amt (115-100)*. Skrivelserne er gengivet i WBK, dog uden Auswärtiges Amts mange rykkere (se sag 6 ovenfor). Sagen udgør Bests sidste egentlige redegørelse til Auswärtiges Amt om kirkelige forhold.
- 3) *PUFs brev til Danmarks præster ifm. opløsningen af det danske politi i september 1944 (095)*. Sagen dukker op ifm. korrespondancen om "Kirken og Retten," der også rummer en række rykker-skrivelser, men intet svar fra København. Partei-Kanzleis første henvendelse er gengivet i WBK (se sag 7 ovenfor).
- 4) *Attentatforsøget på biskop Hans Fuglsang-Damgaard (008-004)*. Attentat findes omtalt i Martin Schwartz Laustens monografi om biskoppen, men dokumenterne her viser, at sagen faktisk også tiltrak sig opmærksomhed i Berlin. I efteråret 1944 viste Auswärtiges Amt gentagen interesse for attentatforsøget, som var rygtedes via svensk presse. Man udbad sig yderligere information fra København, men fik ikke svar. Dokumenterne findes ikke i WBK (se sag 15 ovenfor).

35 Thostrup Jacobsen 1991, s. 185-186, 284-285; WBK, bind 6, n. 71, s. 120-121. Se hertil fodnote 31.

36 Til protestbølgen se Thostrup Jacobsen 1991, s. 121-127.

Tyske myndigheders indbyrdes fortolkningskamp om folkekirkens betydning

Hermed er der redegjort for, hvilken ny viden dokumenterne tilvejebringer i forhold til eksisterende kirkehistorisk forskning. Afslutningsvis vil jeg diskutere nogle fortolkningsmuligheder af det foreliggende kildemateriale. For dokumenterne leverer ikke bare ny viden; de giver også adgang til de tyske myndigheders indbyrdes divergerende narrativer om folkekirken under besættelsen. Henvendelserne fra München og Berlin til København kan muligvis læses som udtryk for tyske myndigheders reelle bekymring for antityske holdninger i folkekirken, ligesom de også blot kan ses som levn fra et selvopretholdende og relativt velsmurt tysk bureaukratisk system. Jeg vil imidlertid advokere for en tredje fortolkning, som forekommer i bedre overensstemmelse med materialet og den bredere historiske kontekst. Dokumenterne vidner nemlig tydeligt om indbyrdes interessekonflikter mellem de tyske myndigheder i Tyskland på den ene side og i Danmark på den anden side, hvilket giver sig udslag i deres forskellige narrativer om folkekirkens politiske betydning. Den nationalsocialistiske stat beskrives i denne forbindelse ofte af historikere som et "polykrati" bestående af en uoverskuelig mængde af indbyrdes rivaliserende og overlappende, gamle og nye myndighedsinstanser. Det Tredje Rige havde hverken grundlov eller nogen klar magtdeling og ansvarsfordeling mellem statens institutioner, hvorved organisationer, ministerier og kontorer kom til at ligge i konstant indbyrdes kamp om legitimitet og i sidste ende om Førerens gunst.³⁷ I Det Tredje Riges første år foregik der netop i Auswärtiges Amt en magtkamp mellem det gamle kejserlige statssystem (videført i Weimarerrepublikkens tid) og det nye nazistiske partisystem. I 1943-1945, hvor mappens korrespondancer foregår, var Auswärtiges Amt dog for længst helt og aldeles gennemsyret af det nye nazistiske partiapparat, hvorfra man rekrutterede medarbejderstaben, ofte uden formelle diplomati-faglige kvalifikationer.³⁸ Denne nazificering af Auswärtiges Amt kommer også til udtryk i mappens korrespondancer, hvor alle

37 Se Martin Broszat: *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung*, München 1969; for diskussion af polykrati-tesen se Gerhard Hirschfeld og Lothar Kettenacker (red.): *Der „Führerstaat“: Mythos und Realität. Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches*, Stuttgart, 1981; Ian Kershaw: *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*, London, 1985; og Rüdiger Hachtmann: "Polykratie – Ein Schlüssel zur Analyse der NS-Herrschaftsstruktur?" *Docupedia-Zeitgeschichte*, 1.6.2018, http://docupedia.de/zg/Hachtmann_polykratie_v1_de_2018.

38 Se f.eks. konklusionen i rapporten fra den uafhængige historikerkommission, der i 2005 blev nedsat af udenrigsminister Joschka Fischer til at kulegrave Auswärtiges Amts virke under Ander Verdenskrig (Conze m.fl. 2010).

skrivelser er underskrevet af NSDAP-medlemmer. Således er langt de fleste af dokumenterne fra Auswärtiges Amt underskrevet af SS-Hauptsturmführer Walther Kolrep, der var apotekeruddannet fra Kiel, men havde gjort karriere gennem Gestapo og nu stod som leder af Auswärtiges Amts afdeling Inland I-D for kirkelige anliggender.³⁹ Kommunikationsstrømmen mellem Partei-Kanzlei og det nazificerede Auswärtiges Amt vidner om, at de to myndigheder havde en fælles interesse i at være ajour med den kirkelige udvikling i Danmark og i at efterkomme hinandens forespørgsler. Skønt det oftest er Partei-Kanzlei, der tager initiativ til sagerne, der derpå via Auswärtiges Amt sendes videre til København, hænder det også, at Auswärtiges Amt optræder som igangsætter (136, 121, 063). Her mærker man tydeligt udenrigstjenestens iver efter at fremstå som en effektiv leverandør af troværdig information til partihovedkvarteret, sådan som det netop var Hitlers udtalte forventning.⁴⁰ F.eks. understreger Auswärtiges Amt i flere tilfælde over for Partei-Kanzlei, at det er København og ikke Berlin, der forhaler sagerne (125, 123).

Myndighederne i Berlin og München synes dermed i høj grad at trække på samme hammel. Den fælles opmærksomhed gælder først og fremmest enkeltsager, hvor danske kirkelige aktører har ageret eller agiteret politisk mod Tyskland, men man beder også København om udførlige rapporter om generelle politisk-konfessionelle forhold i Danmark og orientering om gesandtskabets tiltag over for antitysk aktivitet i folkekirken, ligesom man efterspørger oversættelser af hyrdebrev og andre kirkelige protestskrivelser (128, 124, 099, 096-095, 063, 007).⁴¹ Berlin og München finder det med andre ord vigtigt med

39 Se Gerhard Keiper og Martin Kröger: *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes 1871-1945*, Paderborn 2005, bind 2, s. 600-601. Underskriveren af de fleste dokumenter fra Partei-Kanzlei, Oberregierungsrat SA-Obersturmbannführer Kurt Krüger, var naturligvis også NSDAP-medlem og fungerede som leder af kancelliets afdeling III D for bl.a. kirkelige, opdragelsesmæssige og propagandarelaterede anliggender. Et enkelt dokument fra Partei-Kanzlei (126) blev underskrevet af Krügers stedfortræder i afdeling III D, Oberregierungsrat Dr. Schmidt-Römer, der mod krigens slutning var en af Martin Bormanns nærmeste medarbejdere.

40 Se Döscher 1987, s. 84-90.

41 Forespørgslerne svarer godt til beslutningerne ved en intern Gestapo-konference i Berlin for specialister i kirkelige forhold d. 22.-23. september 1941, hvor Kolrep også havde deltaget som taler. Her konkluderede man (nok primært i forhold til kirken i Tyskland), at der kun i enkeltsager skulle gribes ind over for kirken, og at der skulle holdes særligt øje med kirkens politiske aktiviteter og dens relation til statslige myndigheder. Mødet blev i øvrigt til på initiativ af den øverste leder for Reichssicherheitshauptamt (RSHA) Reinhard Heydrich, som dog ikke selv deltog. Vedr. mødet se engelsk oversættelse af dokument 1815-PS fra Nürnberg-processerne. *Nazi Conspiracy and Aggression, Volume IV*, tilgået via *Yale Law Schools Avalon Project*: <https://avalon.law.yale.edu/imt/1815-ps.asp>.

grundige orienteringer. Motivationen herfor udtrykkes muligvis i et dokument, der citerer *Svenska Dagbladet*: "[D]ie Stellung der dänischen Kirche ist so stark, daß Gewaltmaßnahmen gegen dänische Pastoren einen erhöhten Sturm der Verbitterung hervorrufen würden" (22. okt. 1944, 097). De udenlandske pressetjenesters fremhævelse af folkekirkens store betydning for folkestemningen i Danmark synes at smitte af på Münchens og Berlins opfattelse af situationen. Det ses af den højspændte retorik i forespørgslerne fra Berlin og München.⁴² I nogle tilfælde underskrives sådanne forespørgsler, muligvis for at lægge pres på København, ikke af Walther Kolrep men af dennes chef, lederen af hele afdeling Inland I, SA-Brigadeführer Ernst Frenzel, der samtidig sad i Rigsdagen og i det sidste krigsår tilhørte von Ribbentrops personlige stab (096, 076-075, 063-062). Interesseskonflikter mellem Berlin og München spiller således ikke nogen stor rolle i mappens korrespondancer; de er til gengæld umulige at overse i forholdet mellem hhv. myndighederne i Tyskland (München og Berlin) og den rigsbefuldmægtigede i København. Hvor München og Berlin signalerer, at den danske folkekirke og dens politisk-konfessionelle enkeltsager skal tages alvorligt i propagandamæssig henseende, ønsker Werner Best i København at nedtone kirkens og de enkelte sagers betydning.

De mange forespørgsler og rykkere fra Partei-Kanzlei og Auswärtiges Amt står derfor i skærende kontrast til de få svar, der kommer fra den rigsbefuldmægtigede i København. I en enkelt korrespondance om Kaj Munk reagerer Auswärtiges Amt simpelthen ved at henvende sig til Gestapo i Berlin frem for til København for at få adgang til den nødvendige information (122). Werner Best tager heller ikke initiativ til nogen af korrespondancerne, skønt han dog selv underskriver de fleste skrivelser fra gesandtskabet (108, 104, 101, 90, 72, 69-68, 40-39; se også artiklens sidste fodnote). I sin redegørelse af 28. april 1944 (040-039) formuleret ifm. fremsendelsen af hyrdebrevet af februar 1944, nedtoner Best situationen ved at hævde, at hyrdebrevet ikke har været offentliggjort i radio og dagspresse, at folkekirken af danskerne betragtes som en selvfølgelig og derfor politisk irrelevant samfundsordning, og at tysk indgriben over for kirkelige enkeltytringer bør undgås, så man ikke kommer til at give folkekirken en politisk betydning, den ikke har. Kontrasten mellem Bests vurdering her og den førmtalte vurdering i *Svenska Dagbladet* (097) kunne ikke

42 Det drejer sig om udtryk som de følgende: "genaue Wortlaut" (133), "nähere Mitteilung" (132), "baldmöglichst" (129, 107), "dringende Mitteilung" (128), "baldige Übersendung des genauen Wortlautes (121; jf. 063), "erbitte nochmals dringend Stellungnahme" (110), "zusammenfassende Darstellung" (096), "für einen ausführlichen Bericht" (095), og "umgehende Stellungnahme" (063).

være større.⁴³ Denne redegørelse er Bests mest omfattende blandt dokumenterne, men den er trods alt ikke den eneste fra Bests hånd, sådan som Thostrup Jacobsen ellers antager.⁴⁴ Nogle måneder senere affatter Best også en redegørelse for sagen om de tyske censurkrav ifm. biskop Malmstrøms radioprædiken (24. juni 1944, 101; se sag 6 ovenfor). Man bør heller ikke glemme den korte redegørelse vedrørende Fuglsang-Damgaard fra 20. oktober 1943 (se artiklens sidste fodnote). I hver eneste svarskrivelse fra Best – når han altså ikke ignorerer forespørgslerne – består hans strategi i at nedtone sagernes politiske betydning. Først, når han ser sig nødsaget til at forsvare sin relativt milde og pragmatiske administrationskurs i Danmark, sætter han ord på papir. Denne bagatelliseringsstrategi gælder vel at mærke ikke specielt for de folkekirkelige sagers betydning, men kendetegner Bests kommunikation med Auswärtiges Amt om danske forhold i det hele taget, ikke mindst i perioden efter augustoprøret i 1943, hvor Bests administrationskurs virkelig skulle stå sin prøve.⁴⁵

Dokumenterne giver således indblik i en forhandling mellem forskellige tyske myndighedsinstanser om folkekirkens politiske betydning. Nyere forskning i Det Tredje Riges statsapparat interesserer sig netop for, hvordan de forskellige myndigheder inden for den polykratiske stat forhandlede indbyrdes, både horisontalt og vertikalt.⁴⁶ Myndighedsarkiver synes her særligt brugbare til at undersøge, hvordan centrale og regionale interesser blev afstemt, hvordan politiske beslutninger forvaltedes lokalt, og hvordan lokale myndigheder kommunikerede og legitimerede denne forvaltning opad i systemet. Korrespondancerne mellem Partei-Kanzlei og Auswärtiges Amt på den ene side og den rigsbefuldmægtigedes kontor i København er et godt eksempel på en sådan vertikal forhandling. De højere myndigheder i Tyskland synes interesseret i at holde sig ajour om kirkens rolle som politisk agitator for modstandskamp.⁴⁷ Muligvis ønskede man at

43 Best havde i øvrigt ikke ret i, at hyrdebrevet ikke nåede offentligheden. Det blev, fordi Fuglsang-Damgaard insisterede på det, læst op af pastor A. Lund-Sørensen ved radiogudstjenesten d. 27. februar 1944. Se Thostrup-Jacobsen 1991, s. 184-185.

44 Thostrup Jacobsen 1991, s. 285.

45 F.eks. bagatelliserede Best også betydningen af modstandsbevægelsens sabotageaktioner; se John T. Lauridsens indledning i WBA, bind 1, s. 44-47. Best blev i øvrigt gentagne gange kaldt til Berlin til Auswärtiges Amt for at stå skoleret hos von Ribbentrop, der var utilfreds med Bests egenrådige administrationspraksis og utilstrækkelige kommunikation; se WBA, bind 10, s. 196-203.

46 Se Thomas Schaarschmidt: "Multi-Level Governance in Hitler's Germany: Re-assessing the Political Structure of the National Socialist State," *Historical Social Research* 42 (2017), s. 218-242 og Hachtmann 2018.

47 Denne dagsorden fremgår også af andre mapper fra Politisches Archiv. F.eks. refereres der fra flere møder mellem Auswärtiges Amt (repræsenteret ved Walther

forebygge norske tilstande, hvor et stærkt modsætningsforhold mellem kirken og de nazistiske myndigheder havde gjort sig gældende siden krigens begyndelse. Den norske kirkekamp nævnes således enkelte steder i dokumenterne (135, 133, 132, 130). Og det ses af andre mapper i Politisches Archiv, at Auswärtiges Amt orienterede både den rigsbefuldmægtigede i København (RZ 214/98811 095) og Krüger ved Partei-Kanzlei (f.eks. RZ 214/98811 122, 149) om kirkekampens status i Norge. Desuden havde den centrale kirkepolitiske medarbejder i Auswärtiges Amt, Walther Kolrep, førstehåndskendskab til norske kirkelige forhold. Indtil februar 1941 havde han som specialist i *Gegnerforschung* ledet Gestapos Oslo-afdeling for "Kirche, Freimaurer und Juden" (IV B). Her stod han for den opsigtsvækkende arrestation af den norske kristne forfatter Ronald Fangen i november 1940, ligesom han flere gange havde lederen af den norske kirkelige modstandsbevægelse, biskop Eivind Berggrav, til forhør.⁴⁸ Den norske (og evt. tyske) kirkekamp kan således tænkes at danne bagtæppe for Münchens og Berlins insisteren på at ville overvåge de politisk-konfessionelle forhold i Danmark.

Summa summarum: Korrespondancerne i mappen PA AA RZ 214/98793 giver ikke anledning til at tro, at de højere myndigheder i Det Tredje Rige nærrede meget stor bekymring for den kirkelige udvikling i Danmark. Der er dog omvendt heller ikke tale om slet og ret bureaukratisk papirnusseri. Dokumenterne vidner om en intern tysk administrativ og forvaltningsmæssig konflikt. Auswärtiges Amt søgte på Partei-Kanzleis foranledning at leve op til sin rolle som Hitlers

Kolrep), Partei-Kanzlei (repræsenteret ved Kurt Krüger) og andre instanser, hvor man diskuterede, hvordan man gennem propaganda kunne imødegå udlændets opfattelse af Det Tredje Rige som kirke- og kristendomsfjendsk. Se mapperne RZ 214/98834 042-055 vedr. møder d. 4. og 16. december 1941 og PA AA RZ 214/98834 007-008 vedr. møde d. 4. juni 1943; jf. Armin Boyens: *Kirchenkampf und Ökumene 1939-1945. Darsellung und Dokumentation unter besonderer Berücksichtigung der Quellen des ökumenischen Rates der Kirchen*, München 1973, s. 177-197. Ved det sidstnævnte møde besluttede man at vente med at tage initiativ til tyske propagandaaktiviteter i Norden, før Partei-Kanzlei og Auswärtiges Amt havde fået overblik over situationen der. Mappen RZ 214/98793 fremlagt i denne artikel rummer da heller ingen eksempler på sådanne handlingsanvisninger til Best i København. Sådanne anvisninger er i øvrigt sjældent bevaret i Werner Bests korrespondancer, da de ofte foregik telefonisk eller ansigt til ansigt. Se WBK, bind 10, s. 20.

48 Bjarte Bruland: *Holocaust in Norwegen. Registrierung, Deportation, Vernichtung*, Göttingen 2019, s. 68-71; Keiper og Kröger 2005, bind 2, s. 600-601. Senere i februar 1941 blev Kolrep hjemsendt fra Norge og i juli 1942 overført til Auswärtiges Amt som specialist i kirkelige forhold. Det var i øvrigt Kolreps efterfølger ved Gestapo i Norge, SS-Obersturmführer og teolog Wilhelm Wagner, der ledede deportationen af norske jøder til Auschwitz, f.eks. de 532 personer på skibet "Donau" i november 1942.

øjne og ører, idet man først og fremmest interesserede sig for enkelt-sager, hvor danske kirkelige aktører havde agiteret politisk mod Tyskland. I København ignorerede Werner Best derimod henvendelserne - eller også svarede han i overensstemmelse med den bagatelliseringsstrategi, der i det hele taget kendetegnede hans korrespondance med Auswärtiges Amt. Mappen PA AA RZ 214/98793 viser således, at det nazistiske embedsapparat i München og Berlin i højere grad, end vi før har vidst, holdt sig løbende orienteret om den kirkelige modstandskamp i Danmark, ligesom den giver indblik i en intern tysk fortolkningskamp om danske kirkelige forhold under besættelsen.⁴⁹

English summary

This article presents German documents sourced from the Auswärtiges Amt (the Foreign Ministry), shedding light on church affairs in Denmark during World War II (file PA AA RZ 214/98793). The correspondence within these documents unveils interactions between the Foreign Ministry in Berlin, the office of Werner Best in Copenhagen (the Reich's plenipotentiary in occupied Denmark), and the Nazi Party Chancellery in Munich, spanning from July 20, 1943, to January 10, 1945. Notably, the historical narrative of Danish ecclesial affairs during World War II has predominantly relied on Danish sources, and the majority of these documents remain unexplored by historians. Consequently, this collection offers fresh insights into inner-German negotiations concerning the role of Danish ecclesial agents.

While the Foreign Ministry and the Nazi Party Chancellery closely monitor the Danish church, Werner Best employs a downplaying strategy, consistent with his overarching administrative approach during this period. The documents uncover a unique perspective on the significance of Danish ecclesial figures in the broader context of wartime Germany.

49 I Politisches Archiv ligger et yderligere antal mapper vedrørende kirkelige forhold i Danmark under besættelsen. Det drejer sig i hvert fald om følgende fire mapper:

RZ 214/100486; 1938-1944, om tyske kirker i Danmark,

RZ 214/269689; juli-december 1942, bl.a. om dansk korrespondance med den lutherske ærkebiskop Grünberg (Teodors Grünbergs) i Riga,

RZ 214/269702; oktober 1942-februar 1943, bl.a. om dansk mission i Manchukuo,

RZ 214/269720; oktober 1943, bl.a. med referater af svensk presses omtale af tyske aktioner mod jøder i Danmark.

I sidstnævnte lille mappe nævnes hyrdebrevet af 29. september 1943 (s. 007, 004-005), og i et telegram fra 20. oktober 1943 omtales biskop Fuglsang-Damgaard af Werner Best: "Nach zuverlässiger Auskunft hat der König weder den Bischof Dangaard [sic] noch andere Führer der lutherischen Kirche empfangen" (010). Ingen af dokumenterne i denne mappe findes i WBK.